

Halmos Sándor: A debreceni zsidóság története 1840–2007

Magánkiadás, Debrecen, 2014. 397 lap

Nehéz lenne megilletődés nélkül kézbe venni Halmos Sándor könyvét. Nehéz lenne, mert a debreceni zsidóság általa feldolgozott, éppen egy és kétharmad évszázados történetéből bő száz év ma már visszavonhatatlanul a múlté. A múlté a háborús károkat szenvedett, majd lebontott Deák téri zsinagóga, amelynek fotóját a címlapon, majd a köteten belül (a címlapétól eltérő felvételen) is láthatjuk. A múlté egy sor intézmény, amely a háború után – a helyi zsidóság létszámának megfogyatkozása miatt – megszűnt működni (pl. a zsidó gimnázium, a kórház), véglegesen bezártak a zsidó vallási előírásoknak megfelelő (kóser) élelmiszert árusító üzletek, és – ami mindezek mögött áll – tragikus véget ért számtalan emberi élet. Egész családok tűntek el a holokauszt borzalmában, az archív fotókon látható személyek, családok, valamely szervezetet képviselő, vagy akár csak alkalmi csoportok tagjai, akiknek/amelyeknek emlékét nem őrizhetik vérszerinti leszármazottak. A megilletődést csak fokozhatja szerző sokszor személyes jellegű, érzésekkel átszőtt megközelítése, ami lehet ugyan szokatlan egy szigorúan vett történeti munkában, de nem kifogásolható, ha nem megy a tények rovására. Ez a megközelítés Halmos Sándor könyvében sem zavarhatja

az olvasót, annál inkább azok a következtetések, átgondolatlan megoldások, amelyek a kötet szakmai értékének rovására mennek. A jól átlátható tagolás hiányát már a kötet elején található tartalomjegyzék megpillantásakor észlelhetjük, pedig az még nem is tükrözi a kidolgozás egyenetlenségét, azt, hogy a főszövegbe számos helyen oda nehezen illő, inkább függelékbe kíváncsozó szövegbetéteket vagy éppen xerox másolatokat találunk, amelyek egy része nem is nyomtatott formában, hanem a forrás eredeti kézírásával szerepel. Máskor az olvasást az esemény-leírások tömondatokba való besűrítése nehezíti, és sajnos nem ritkák az értelemzavaró tévesztések, a szerkesztés figyelmetlenségéből származó betűhibák. Így végül csak részben bontakozhatott ki szerző kiterjedt anyaggyűjtésének, sokoldalúságra törekvő feldolgozó munkájának eredményessége. Az persze, hogy Halmos Sándor kötetével szemben kifogásokat lehet emelni, nem jelenti azt, hogy tartalma ne keltené fel bármely olvasó érdeklődését, hogy a történész ne tudna benne a kor viszonyainak megismerése szempontjából nélkülözhetetlen adatokat találni, nem ösztönözné – ahogyan szerző bizonyos részeknél maga is megjegyzi – további tudományos feldolgozásra.

A kötet 21 fejezetből áll, amelyeket az olvasót segítő szómagyarázat, a tudományos hitelességet megalapozó forrásfelsorolás és a szemléletességet erősítő képmelléletek egészítenek ki. A történeti áttekintés a zsidóság Debrecenben való megjelenésének, majd betelepülésének bemutatásával indul. A kettő ugyanis nem volt feltétlenül azonos. Debrecen csak az 1840:29. tc. meghozatala után engedte meg a zsidók beköltözését a városba, holott azok gazdaságában már korábban is jelentős szerepet játszottak. Ezt igazolhatja a Jelenkor c. újság 1832. október 20-i számának megjegyzése: „nem sikerült a debreceni őszi vásár, ünnepük lévén a zsidóknak”. 1841-től azonban a város vezetése sorra adta ki az engedélyeket a beköltözőknek, akik 1863-tól ingatlant is vásárolhattak. Lakásaik azonban kezdetben szétszórtnak voltak, mivel a város nem akarta, hogy falain belül gettó alakuljon ki. 1848-ban Debrecenben 97 zsidó lakott, közülük többen csatlakoztak a szabadságharc honvédseregéhez, egyesek tiszti rangot is kaptak, ami javított a keresztény lakossággal való nem mindig felhőtlen kapcsolaton.

A zsidóság a 19. század második felében azután sorra hozta létre a jelenlétét, vallási és kulturális elkötelezettségét szolgáló intézményeket, egyleteket. Létrejöttek hitközségei, átmeneti megoldások után megépült a Deák téri díszes zsinagóga, iskolát állítottak fel, dalárdát, nőegyletet alakítottak. Főtevékenységük persze gazdasági vagy pénzügyi jellegű volt, de többen vállalták a vallási áttérést, hogy a város közigazgatási és politikai vezetésé-

be is bekerülhessenek. Létszámuk az 1920-as években érte el – a tízezret valamivel meghaladva – a csúcspontot. Az 1920-i 10170 fő a 103186 főnyi lakosság 9,8 %-át tette ki. A zsidóság az 1930-as évekre mind gazdaságilag, mind kulturálisan a város meghatározó elemévé vált. Ezt a gyarapodást, fejlődést akasztották meg a két háború közötti korszak megkülönböztető törvényei (numerus clausus), majd a debreceni zsidók elhurcolása, a holokauszt. A tragikus esemény körülményei és következményei döntő helyet foglalnak el a kötetben, visszaemlékezésekkel, képzetekkel. 1946-ban a debreceni zsidóság létszáma 4640 fő volt (a város lakosságának 3,6 %-a). A visszatérőknek az átlagosnál magasabb számát az eredményezte, hogy a Bécs közeli Strasshof „átmeneti lágerében” (Durchgangslager), ahová a debreceni deportáltak többsége került, a túlélés esélye nagyobb volt, mint a megsemmisítő táborokban. A háború után a „szocialista” időszak vallásellenessége akadályozta a zsidóság vallási/etnikai magához térését. 1970-ben a debreceni hitközségnek – szerző szerint – csak 1200 tagja volt. Fellendülést a hitéletben a rendszerváltás hozott.

A történeti áttekintést, a kötet terjedelmének csaknem felét (a 104. laptól a 298. lapig) a debreceni zsidó hitközség által 1999–2006 között szervezett tudományos konferenciákon, tanácskozásokon elhangzott előadások teszik ki. Ezeken a rendezvényeken általában több százan vettek részt, az előadók száma külön-külön is több tucatra rúgott, akik között megtalálhatjuk a hazai zsidóság vallási vezetőit (mint Zol-

tai Gusztáv, Heisler András), találhatunk tudósokat (mások mellett Haraszi Györgyöt, Gergely Judithot), sőt keresztény vallások hazai prominenseit is (Erdő Péter, Várszegi Asztrik, Bölskei Gusztáv, Tőkés László), és több külföldről, a szomszédos országokból, Izraelből, vagy az Egyesült Államokból érkező előadót is. A nyolc konferencia témái változatosak voltak, az idősgondozástól a zsidóság történetének szentelt alkalmakon keresztül a zsidóknak a jövő Európájában elfoglalt helyéig. Az előadások ismertetése, de akár csak felsorolása is, meghaladná egy recenzio kereteit. Még legfőbb gondolataink összegzésére sem juthat elegendő hely. Néhányat azonban közülük mégis megemlítenénk. Haraszi György professzor a diaszpórába került zsidóság történetével és kilátásaival foglalkozott (205–212.). Ebben a magyar zsidóságnak különleges szerep jut, hiszen nemcsak a legszámasabb a volt szocialista országoknak a II. világháború éve alatt töredékére olvadt, és máig nem regenerálódott zsidóságát tekintve, hanem több mint 200 éves Kárpát-medencei jelenlétével egész Európa egyetlen autentikus, folyamatosan létező közössége lett. Mindez persze nem fedheti el a hazai zsidóság identitás-tudatának bizonytalanságait. Nemzetiségként – saját elhatározásából – nem különül el, vallási közösségeihez nem mindenki csatlakozik. Az előadó a jövőt a zsidóság egyéni vállalásában, és az ehhez vezető – családon belüli és iskolai – zsidó nevelésben látja.

Pedig a hazai zsidóság sorsának alakulását, fennmaradását még mindig lehet kedvezőbbnek ítélni, mint

a szomszédos országokban élt (és élő) társaikét. Az erre vonatkozó előadásokból több, a hazai olvasók előtt nem feltétlenül tudott tény ismerhetünk meg. Lya Benjamin bukaresti professzor asszony a II. világháború éve alatt követett romániai zsidóellenes politikát ismertette. Az ott is meglévő korábbi zsidóellenes törvények után, az Antonescu kormányzat idején, 1941 januárjában a vasgárdisták nyílt pogromot folytattak a zsidók ellen, amelynek számos zsidó ember, több zsinagóga, üzlet esett áldozatul (233–234.). Talán ezzel csenghet össze Róth Tibornak, a brassói hitközség vezetőjének rezignált megállapítása. A zsidóság Brassóban szinte mindennel rendelkezik, amire szüksége lehetne, gyönyörű templommal, kóser vendéglővel, ifjúsági klubbal, rendelőintézzettel, csak éppen a zsidók hiányoznak belőlük. Azoknak a leszármazottai, akiknek sikerült túlélniük a borzalmakat, nem igazán akarják hitüket kimutatni, azt lehet mondani, hogy inkább rejtőzködnek (244.). Ő fogalmazta meg azt is, hogy Magyarországon kívül Kelet Európa ma a zsidóság szempontjából üres tér (246.). Hasonló következtetést lehetne levonni Lang Tamásnak, az érsekújvári hitközség elnökének a szlovákiai zsidóság történelmét is magába foglaló előadásából (295–298.). Hiszen az önállóságát 1939-ben deklaráló szlovák államból már 1942-ben megindult a deportálás első hulláma, amit a többségi lakosság – a hagyományaikhoz ragaszkodó zsidók korábbi elkülönülése miatt – meglehetősen közömbösen szemlélte. Így történhetett meg, hogy a szlovák állam önszántából közel

hatvanezer zsidó polgárát adta ki a náciknak „letelepítésre”. A többség aktívabb kiállítását csak deportálásoknak a német megszállást követő 1944-i második hulláma váltotta ki. A Szlovákiából deportáltaknak csak 5 %-a tért haza (míg a magyarországiaknak 12–14 %-a). – Igazán kár, hogy a konferenciák sokszor inkább üdvözlő szavakat tartalmazó előadásai közül az olvasónak magának kell kibogarászni azokat, amelyek valóban új ismereteket közve-títhetnek számára.

Halmos Sándor kötete a témához méltó, illusztris külsővel jelent meg. Sajnos a tartalom nem minden vonatkozásban felel meg a külsőnek. Hasznosak, mégis zavaróak a történeti főszövegbe illesztett betétek: a debreceni egyetem zsidó vagy zsidó származású professzorainak és a város tanárainak rövid életrajzai (45–60, 67–74. lapok, más „életutak” – köztük néhány, a zsidókat segítő „embermentőé” is – elkülönítve a 306–315. lapon szerepelnek), a xerox másolatok (30–36, 61–66.) vagy a Lukács Ágnes rajzaival színesített forrásszövegek (77–99.). Ha mindezekhez hozzászámítjuk a könyv mintegy felét kitevő előadásszövegeket, a kötet műfaját közelebb állónak vélhetjük történeti forráskiadványnak megadni. Alapvető hiányosságnak kell tekintenünk a szöveg jegyzetelésének (szövegközi vagy lábjegezet formájában való) elmaradását, ami nem teszi

lehetővé, hogy szerző mondanivalójának forrásait nyomon követhessük. (A kötet egyetlen helyen, Lénárd Lőrincné visszaemlékezései során említi annak levéltári lelőhelyét – 91.). Sok a hiba a személy- vagy földrajzi elnevezéseknél, amelyek akár félrevezetőek is lehetnek (pl. 197: Antonius Pius Antoninus Pius helyett, 206: Szently és Szentély a Szentély helyett, 207: Bogdán Menyicki Hmelnickij helyett, 328: Pévhi Péchi helyett – ez esetben az erdélyi kancellárról esett szó stb.). Többször fordul elő (pl. Haraszi professzor előadásában), hogy a szavakat követő vessző és a következő szó között nincs szóköz, ami vizuálisan is rontja a benyomást. Úgy vélem, ezek a tévesztések és a számtalan további betűhiba egy kis figyelmességgel elkerülhető lett volna.

Halmos Sándor könyve minden hibája ellenére hasznos kiadvány. Hasznát elsősorban a benne található források, adatközlések gazdagsága biztosítja, ami ma elsősorban az olvasónak, holnap a kutatónak is felkeltheti az érdeklődését. Hiszen történeti részében egy olyan eltűnt világnak állít emléket, amelyet az utókor éppen a benne közölt forrásokból ismerhet meg.

ifj. Barta János